

FTAXP 39.23.19

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.257>

*¹Сарқытқан Қ. ²Ерболат Е.

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

² Нархоз университетінің экономикалық колледжі, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹kaster0102@mail.ru, ²erbolatelai@mail.ru

ШЫҢЖАҢНЫҢ ТАБИҒИ-ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының табиғи-географиялық, әлеуметтік-экономикалық, экологиялық жағдайын, ерекше қоғамдық ортасын талдау және нарықтық экономикалық қатынастар жағдайында оның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін зерттеу сондай-ақ оны мемлекеттің басқа дамыған аймақтарымен салыстыру және оның себептері мен салдарын саралау. Мақсатқа сүйене отырып төмендегідей міндеттер қарастырылады: Шыңжаңның табиғат жағдайы мен табиғи ресурстық әлеуеті, қоғамдық-саяси даму кезеңдері, этникалық құрамы және олардың қоныстану географиясы, аудан ішіндегі экономикалық даму деңгейінің түрліше болуы, ауданның, әсіресе оңтүстік аймағының әлеуметтік жағдайы мен табиғи-экологиялық ортасының қатынасы, қытай өкіметінің жүргізіп отырған экономикалық және әлеуметтік саясаты және оның нәтижелерін талдау. Мақаланы жазу барысында тарихи, салыстырмалы, статистикалық, баяндау әдістері қолданылды. Мақаланың негізгі идеясы-авторлар Шыңжаңның ішкі және халықаралық деңгейдегі маңызды стратегиялық ұстанымын ашып, Оның Қытайдың Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасындағы маңыздылығын көрсетеді. Мақаланың негізгі нәтижелері мен талдаулары аймақтың мәдени, экономикалық және әлеуметтік-демографиялық ландшафтын өзгертудегі «Бір Белдеу, бір Жол» бағдарламасы негізінде жүзеге асырылатын ірі инфрақұрылымдық жобалардың рөлін сипаттау және осыған байланысты әлеуметтік тұрақтылық пен тұрақты дамуға тікелей әсер ететін көптеген этникалық және әлеуметтік проблемалардың туындауының себептері мен салдарын экономикалық-географиялық саралау болып табылады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «ҚКП-ның азсанды ұлттар саясатының Шыңжаңда атқарылуы: тарихы, бүгінгі және келешегі» тақырыбындағы 2022–2024 жж. гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі ЖТН АР14869734).

Түйін сөздер: Шыңжаң-ұйғыр автономиялық ауданы, «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасы, аймақтардың ішкі экономикалық айырмашылықтары, этностардың өзара қарым-қатынасы, экологиялық орта ерекшелігі, әлеуметтік даму мәселелері.

Кіріспе

Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы (Шыңжаң) Қытай Халық Республикасының (ҚХР, Қытай) батыс-солтүстік бөлімінде орналасқан. Жалпы жер аумағы 1,6 млн шаршы шақырымнан астам аумақты қамтып, мемлекет аумағының алтыдан бір бөлігін құрайды. Шыңжаң географиялық орналасуы бойынша сегіз елмен шектеседі сондықтан ол Қытайдағы ең ұзын шекара сызығына ие провинция. Одан бөлек, Шыңжаң ауданы көп ұлтты және көп мәдениетті аймақ болып саналады. 2000 жылғы халық санағы бойынша Шыңжаңда 18,46 миллион халық болған, 2006 жылдың аяғында Шыңжаңның халқы 20,5 миллион адамға жеткен. Қала тұрғындарының саны 7,7777 млн. (37,94%), ауыл елді мекен тұрғындарының саны 12,7223 млн. (62,06%). Одан кейінгі жылдары да халық саны үздісіз өсудің жолында

болды. Мысалы, 2023 жыл қорытындысы бойынша ауданның тұрақты тұрғындарының саны 25,98 миллионды құрады. Оның ішінде: қала тұрғындарының саны 15,39 миллион адам болып, урбанизация деңгейі 59,24% құрады, бұл өткен 2022 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 1,35 пайызға өскенін көрсетіп отыр (Шынжаң ауданының халық..., 2024).

Шынжаңда ежелден қоныстанып, тіршілік етіп келген этникалық халықтардың жалпы саны он үш. Соның ішінде саны жағынан басым ұлттар ұйғыр, қытай және қазақтар. Бұдан бөлек қырғыз, өзбек, тәжік, дұңған, моңғол, сібе, дағұр және басқа да халықтардың өкілдері тұрады. 2010 жылғы халық санағынан кейін халықтың этникалық құрамы айтылмайтын болды. Сол жылғы санақ нәтижесіне сүйенгенде, Шынжаңдағы қытай халқының саны 8,7461 млн. адам (40,1%), өзге халықтардың жалпы саны 13,0672 млн. адамды (59,9%) құраған. Соның ішінде қазақ халқының саны 1,462 млн. 588 адам деп көрсетілген. Ресми емес деректер бойынша 3 млн. астам этникалық қазақ бар деп саналады.

Шынжаң өзінің географиялық орнының ерекшелігіне байланысты дербес тарихы мен мәдениетін қалыптастырған өлке. Ол тарихи дамудың түрлі кезеңінде өте ауқымды оқиғаларға, өзгерістерге ұшыраған аймақ. Осы тұрғыдан айтқанда, қазіргі Шынжаңның тұрақтылығы мен даму мәселелері халықаралық және мемлекет үшін де аса маңызды тақырыптың бірі болып келеді. Сондықтан аталмыш тақырып әрдайым ел ішінде, шетелде және ұлттық деңгейде ғалымдардың назарын аударып отыр. Қытай өкіметі Батыс шекара аймақтарды дамыту үшін, Шығыс және Батыс экономикалық аймақтарды бөліп қарастырған дамудың стратегиясын XX ғасырдың аяғында алып шықты. Бұл стратегия бойынша 2000 жылдың басынан мемлекеттің барлық мүмкіндіктері мен әлеуетінің 70 % Батыс аймақтарды дамытуға жұмылдырды. 2007 жылдың қазан айында Мемлекеттік Кеңес Шынжаң экономикасын одан әрі ілгерілету туралы Мемлекеттік Кеңестің № 32 құжатын шығарды. Бұл құжат Шынжаңның экономикалық және әлеуметтік стратегиялық дамуының жаңа кезеңінің бағытын нақтылап берді (Ли Цзяньсинь, 2008: 53–63).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Аталған тақырыпты зерттеуге экономикалық-географиялық және тарихи деректер мен әдебиеттер кеңінен пайдаланылды. Оның ішінде шетелдік, қытай тақырыбын зерттеп жүрген мамандардың еңбегінің үлесі басым болды. Сондай-ақ Қытай мемлекеттік статистика мекемелерінің сандық мәліметтері де қарастырылды. Осы мәліметтерге сүйеніп, Шынжаң өлкесінің әлеуметтік экономикалық жағдайы өңірлер бойынша әрі этникалық топтар бойынша салыстырмалы түрде сараланды. Мақаланың алға қойған міндеттерін нақты орындау үшін ең соңғы мәліметтерді ресми құзырлы орындар мен ғылыми зерттеу мекемелерінің интернет ресурстары мен электронды басылымдарынан пайдаландық. Мақалада көтерілген тақырыпты зерттеуде гуманитарлық ғылымдардың классикалық және заманауи әдістерін пайдаланудан тыс, тарихи-географиялық салыстыру және баяндау әдістерін қолданып, тақырыпқа қатысты деректерді, статистикалық мәліметтерді жинау, реттеу және сұрыптаудан өткізіп талдау жасадық. Саясаттану ғылымының тәсілдері бойынша этникалық азшылықтарға бағыттаған саясаттың практикалық нәтижелерін нақты сандар бойынша көрсетуге тырыстық. Жалпы тақырыпты зерттеуге пәнаралық әдістерді бір-бірімен ұштастыра отырып, зерттеудің ғылымилық деңгейін көтеруге тырыстық.

Талқылау

Бізге белгілі даму және тұрақты даму-адамзат қоғамының мәңгілік тақырыптары. Жаһандану тенденциясы мен оның ықпалы барған сайын айқындала бастаған кезде, кез-келген ел үшін тұрақты даму қоғамының басты және өзекті мәселесі болып табылады. Сондықтан Қытай өкіметі алғаш реформа бастағандағы «Бір бөлім аймақты, бір бөлім

адамдарды алдымен дамыту және байыту» ұстанымын ендігі кезекте жалпы мемлекет көлемінде даму, жалпы халықты байыту бағытына ауыстырды. Сондықтан, орталық әлде шеткері аймақ болсын бәрі де жаңаша серпінмен дамудың ортақ талабына кез болады. Міне осындай тарихи кезеңде Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық даму стратегиясының жаңа дамуы басталды. Бұл батыс өңірлерді индустрияландыру мен жаңғыртуды жеделдету, дамыған шығыс өңірлердің даму стратегиясын қуып жету ғана емес, сонымен қатар шекаралас аймақтардағы барлық этностардың ортақ өркендеуіне қол жеткізуді мақсат еткен стратегия болды. Осы себепке байланысты Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы бұрыннан бар және болуы мүмкін проблемаларды бірнеше тұрғыдан қарастырып, зерттеуді жөн санадық. Бұл Шыңжаңның әлеуметтік тұрақтылық пен үйлесімділік жолында дамуы үшін қажет.

Жалпы Шыңжаң тақырыбы әлемдік деңгейде, аймақтық ауқымда болсын аса өзекті тақырып болып келеді және болашақта да қала беретіні анық. Оның себебі бұл өлке ежелден бері Батыс пен Шығыс өркениеттерінің тоғысқан орны болып келді. Ұлы Жібек жолы осы өңірден өтті. Оның үстіне үлкен империялардың мүдделерінің тоғысқан нүктесі болғандықтан тарихи даму кезеңдерінде түрлі саяси-мәдени, әлеуметтік-экономикалық үдерістердің синтезінен өткен аймақ. 1949 жылы Қытай Халық Республикасы құрылған соң, бұл аймақ жаңа қытай қоғамының бір бөліміне толықтай айналды. 1950 жылдан бастап қытай өкіметі мемлекет көлемінде социалистік саяси-әкімшілік басқару жүйесін құрды. Автономиялық район, облыс және аудан қатарлы. Сол қатарда Шыңжаң ұйғыр автономиялы районы құрылды. Оның құрамында ең үлкен әкімшілік бірлік ретінде 1954 жылы қараша айында Іле Қазақ автономиялық облысы құрылды. Содан бері қытайдағы этникалық азшылық халықтар автономия саясатының аясында өмір сүріп келеді. Шыңжаң туралы зерттеулер қытайдың іші-сыртында жақсы қолға алынған. Қазақстандық ғалымдарда қытайдың Шыңжаң ауданының экономикалық-әлеуметтік жағдайы, тарихи, ұлттық құрамы мен мәдениеті, ұлттық саясаты және көші-қон мәселелері бойынша зерттеулер жасады. Біздің бұл мақаламыз жалпы Шыңжаң ауданының әлеуметтік-экономикалық жағдайын өңірлер және этникалық құрамы бойынша қарастырады және экономика мен экологияның қарым-қатынасын зерттеуде оңтүстік Шыңжаң аймағын негіз етеді. Бұл тақырып Қазақстанда аз зертелген сала болып саналады. Біздің мақаланың ерекшелігі де осында.

Зерттеу нәтижелері

Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық даму жағдайы. Шыңжаң ауданы ҚХР құрамындағы «жаңа провинция» аталған 1950 жылдардың басындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмен болды. Нарықтық экономика басталған 1979 жылға дейін жүргізілген түрлі саяси науқандар аудан экономикасын дамуға мүмкіндік бермеді. Нарықтық экономикалық реформа басталған соң, әсіресе 1990 жылдардан кейін Шыңжаңдағы индустрияландыру қарқыны едәуір жеделдеді. Өнеркәсіп ауыл шаруашылығын жедел экономикалық өсудің негізгі қозғаушы күші ретінде алмастырды. Қосалқы саланың құрамы бұрынғы «ауылшаруашылығы-өнеркәсіп-қызмет көрсету» құрылымдық үлгісінен «өнеркәсіп-қызмет көрсету- ауылшаруашылығы» форматына өзгеріп, жұмыспен қамту құрылымы да айтарлықтай өзгерді. Мысалы, халық шаруашылығының басты үш саладағы жұмыс күшінің баланысы да өзгерді. Бұл құрылым 1978 жылы «ауылшаруашылығы-өнеркәсіп-қызмет көрсету» салалары бойынша 72:14:14 %-тен 2006 жылы 51:14:35-ке өзгерді. Шыңжаңдағы заманауи жұмысшылар өнеркәсіптің әр саласында, мысалы, болат, түсті металдар, көмір, құрылыс материалдары, тоқыма бұйымдарын қоса алғанда, мұнай өндіру және мұнай-химия өнеркәсібінің жетекші саласын қалыптастырды. Азық-түлік, электр энергетикасы, химия өнеркәсібі және т.б. сияқты салыстырмалы түрде толық санаттары бар ерекше заманауи өнеркәсіптік жүйені қалыптастырды.

2000 жылдан бастау алған «Батысты игеру» стратегиялық реформасының келуімен Шыңжаң экономикасы дамуға бет алды. Мәселен, 2008 жылы Шыңжаңның жалпы ішкі өнімі 420,3 миллиард юаньға жетті, бұл Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы құрылғанға дейінгі (автономиялық аудан 1955 жылы құрылды) 1952 жылмен салыстырғанда 86,4 есе және орташа жылдық өсім 8,3%-ға өскен. 1978 жылмен салыстырғанда 19,6 есе және орташа жылдық өсім 10,4%-ға жеткен; 2008 жылы Шыңжаңның жергілікті бюджеттік кірісі 36,106 миллиард юаньға жетті, бұл 2000 жылмен салыстырғанда 4,56 есе, 1978 жылмен салыстырғанда 50,57 есе және 1955 жылмен салыстырғанда 208,71 есе артық болған. 2006 жылы жан басына шаққандағы ЖІӨ мөлшері 1978 жылғы 313 юаньнан 15000 юаньға дейін өскен. Міне осылайша Шыңжаң экономикасы жаңа даму кезеңіне өтті (Шыңжаң ауданының халық..., 2024).

Шыңжаң экономикасының қарқынды дамуы аудандағы барлық этникалық тұрғындарының өмір сүру деңгейін айтарлықтай жақсартты. Халықтың өмір сүру деңгейі және тұтыну деңгейі көтеріліп, үлкен өзгерістерге ұшырады. Бұл қала тұрғындары мен қоса ауылдағы халықтың да өмір сапасының өсуіне зор ықпал етті. Бұдан бөлек әлеуметтік даму тұрғысынан Шыңжаңның білімі, медициналық қызметі және денсаулық сақтау саласы реформалар мен ашылулардан, әсіресе Батыс Аймақтың дамуынан бастап үлкен жетістіктерге жетті. Қазіргі уақытта Шыңжаңда толық білім беру жүйесі қалыптасты (азхалықтарды қоса алғанда). Бұдан салыстырмалы 10 жыл – 15 жыл ілгері осы салада белгілі нәтижелер болы. Мысалы 2006 жылы Шыңжаңдағы мектеп жасындағы балаларды мектепке қабылдау деңгейі 100% құрады, сонымен қатар орта мектеп оқушылары мен жоғары сынып оқушыларының мектепке бару деңгейі де артып келеді. Ал халықтың сауатсыздық деңгейінің айтарлықтай төмендеуі 1990-1990 жылдар аралығында көрнектене бастады. Кәдімгі жоғары оқу орындары 1955 жылы 3-тен 2006 жылы 31-ге дейін өссе, 2023 жылы бұл көрсеткіш 68-ге жетті.

Шыңжаңдағы медициналық және денсаулық жағдайы біртіндеп жақсарды. Шыңжаңдағы денсаулық сақтау мекемелерінің саны 1955 жылғы 376-дан 2006 жылы 8175-ке дейін өсті, бұл өсім 22 есе; медицина қызметкерлері мен техниктерінің саны 6 302-ден 9 980 000-ға дейін өсіп, 148 есе артты. 1000 адамға шаққанда дәрігерлер саны, 1000 адамға шаққанда ауыл шаруашылығы қалалық медициналық ауруханалардағы төсек орындарының саны және халыққа тиесілі қалалық медициналық қызметкерлердің саны орташа республикалық деңгейден жоғары болды. Барлық этностардың денсаулық деңгейі айтарлықтай жақсарды. Шыңжаңдағы нәресте өлімінің деңгейі 1982 жылғы халық санағы кезіндегі 121 920-дан 2000 жылғы бесінші халық санағы кезінде 27 290-ға дейін төмендеді; бүкіл аймақ халықтың орташа өмір сүру ұзақтығы да 1982 жылғы 60 жастан 1990 жылы 63 жасқа дейін өсті, одан әрі 2000 жылы 67 жасқа дейін өсті. Ал 2024 жылдың қаңтарындағы мәліметте орташа өмір сүру ұзақтығының 76 жасқа жеткені мәлім болды (Шыңжаң ауданының халық...2024). Бұның бәрі де халық тұрмысының жақсарғанынан дерек береді.

Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейінің мемлекеттік рейтингтегі орны. Елдің басқа аймақтарымен салыстырғанда Шыңжаң өзінің ерекшелікке ие провинция. Соңғы жылдары экономикасы қарқынды даму үстінде. Әсіресе 2000 жылдардың бас кезінде жан басына шаққандағы ЖІӨ елдің орташа деңгейіне жетті. Бірақ 2006 жылы Шыңжаңның жан басына шаққандағы ЖІӨ 15 000 юань, бұл ұлттық орташа 16 084 юаньнан төмен болды. Бүкіл ел бойынша 31 провинцияда, қалаларда және автономиялық аудандар рейтингінде 14-ші орынға ие болды. Алайда Батыс өңірде орналасқан 12 провинция мен қалалар арасында екінші орынды иеленді. Әлеуметтік дамудың басқа көрсеткіштері, мысалы, сауатсыздық деңгейі, нәресте өлімі және т.б. тұтасынан жақсы орташа деңгейге жетті. Тұрақты даму әлеуетінің кешенді аймақтық индексі елдің 31 аймағының ішінде 18-ші орында болды.

Салыстыра қарағанда, Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуы қанағаттанарлық жетістіктерге жетті. Алайда, Қытайдың Шығыс теңіз бойы аймақтарымен салыстырғанда әлеуметтік-экономикалық дамуында айтарлықтай алшақтық әлі де бар. Мысалы, Шанхай, Пекин, Цзянсу, Чжэцзян және т.б. Шығыстың дамыған аймақтарындағы жан басына шаққандағы орташа көрсеткіш Шыңжаңнан екі-бес есе жоғары. Ал Шыңжаңның әлеуметтік даму деңгейінің көрсеткіштері саналатын сауатсыздық деңгейі, халықтың орташа өмір сүру ұзақтығы, нәресте өлімі және халықтың табиғи өсу қарқыны бойынша дамыған жағалау аймақтарымен салыстырғанда айтарлықтай артта қалды. Сондықтан Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуы Қытай бойынша орта және төменгі деңгейлерде деп айтуға болады (Қытайдың модернизация Стратегиясын..., 2006).

Шыңжаңдағы әлеуметтік-экономикалық дамудағы аймақтық айырмашылықтар. Шыңжаңның географиялық аумағы кең-байтақ. Табиғат жағдайы мен табиғи-экологиялық ресурстарының қоры мол. Тіпті, кей табиғи ресурстары Қытайдың өзінде емес, әлемдік деңгейде маңызды орынға ие. Мысалы 2016 жылғы мәліметтер бойынша, Қытай аумағындағы барлық қорлардың осы аймақтағы мұнай қорларының көлемі 21,5% (23.4 млрд т), ал табиғи газ 23.3% (13 трлн м³) деп бағаланды (Duan, Wei, Zeng, Ju, 2016: 52–53). Аймақтың барланған 60 көмір кен орны ҚХР тас көмір қорының 38%-ын құрайды, Тұрфан-Құмыл көмір бассейні кен орындарының көлемі бойынша жалпы қорлардың 12.8%-ы 8 (500 млрд тоннадан астам) құрайды. Алдын ала болжам бойынша, 2020 жылы Шыңжаң Қытайдағы көмір өндірудің 20%-дан астамын құрады (Разведанные в этом году..., 2024). Энергетикалық ресурстардан басқа, сирек жер металдарының, алтынның, никельдің, кенді кендердің және т.б. кен орындары бар. Бүгінгі таңда аймақтың ерекшелігі – мұнай және мұнай-химия секторы Шыңжаң экономикасының 60% құрап отыр.

Тұтастай алғанда, Шыңжаңның дамуы мен өзгеруі салыстырмалы түрде жылдам, бірақ Шыңжаңның 14 префектурасы мен қаласына келетін болсақ, әр аймақтың даму деңгейі әртүрлі.

Халықтың таралуы тұрғысынан Шыңжаң халқы Солтүстік және Оңтүстік Шыңжаңда негізінен тең қоныстанған. Солтүстікте орналасқан Үрімші қаласы, Іле қазақ, Санжы дүнген автономиялы облысын негіз еткен өңірде жалпы халықтың 46%, ал Баянғол, Ақсу, Қашқар және Хотан облыстары мен аймақтарында халықтың 48% қоныстанған. Қалған 6% халық Шыңжаңның шығысындағы Құмыл және Тұрпан аймақтарын мекендеген. Қала және ауылды елді-мекендер тұрғысынан қарастырсақ, қала халқының үлесі онша жоғары емес. Мысалы 2006 жылы қала тұрғындарының үлесі 38% құрады, бұл көрсеткіш негізінен Шыңжаңның солтүстігіндегі қала тұрғындарының есебінен екенін ескеруіміз керек. 2023 жылы көрсеткіш бойынша қала халқының саны 15 млн. 390 мың адамға жеткен, урбандалу деңгейі де артып 59,24 % жеткен. Жалпы алғанда Шыңжаңның оңтүстігіне қарағанда солтүстігінің урбандалу деңгейі недәуір жоғары. Бұл Шыңжаңның солтүстігінің табиғат жағдайының оңтүстікке қарағанда қолайлы болуымен және ерте игеріле бастауымен және қытай халқының санының көп болуымен де байланысты.

Халықтың өзгеруі тұрғысынан алғанда, 2006 жылы халықтың табиғи өсу қарқыны ең төмен үш аймақ Үрімші, Қарамай және Шихэцзы қалаларының барлығында 5 %-ден төмен болды. Салыстырмалы түрде халықтың табиғи өсу қарқыны жоғары аудандар- Іле қазақ, Қызылсу қырғыз автономиялы облыстары және Хотан аймағы болды. Олардың барлығында өсім 10 %-ден асты. Жалпы алғанда әр түрлі аймақтардағы этникалық азшылықтардың табиғи өсімі қытай халқының өсімінен жоғары. Деседе, әр аймақта халықтың өзгеру процестерінің әр түрлі болуына байланысты демографиялық құрылымда әр түрлілікті сақтап отыр.

Этникалық азшылық аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуы және олардың ішкі айырмашылықтары. Жоғарыда айтқанымыздай Шыңжаң- көп ұлтты аймақ. Басым

көпшілік халық таулар мен ойпаттардың түйіліскен жасыл алқаптарында таралған. Этникалық топтардың қоныстануында айырмашылық бар. Мысалы, қытай және дүнгендер шашыраңқы қоныстанса, ал ұйғыр, қазақ, қырғыз, тәжік және т.б. халықтар топтасып орналасқан. Шыңжаңдағы этникалық азшылық аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуын зерттеуде этникалық азшылықтардың шоғырлы қоныстануының да маңызын зерттеудің орны бөлек. Өйткені, этникалық қоныстанған аудандардың экономикалық даму деңгейі де түрліше. Мәселен, ұйғырлардың үлесі 70% құрайтын Тұрпан аймағында жан басына шаққандағы ЖІӨ деңгейі Шыңжаңның ораша деңгейінен жоғары. Ал ұйғырлар аса шоғырлы мекендеген Қашқар мен Хотан аймақтары әлі де экономикалық даму үстінде. Салыстырмалы түрде экономикалық өсу қарқыны жылдам аймақтар қатарына Алтай, Ақсу және Тұрпан аймақтарын жатқызуға болады. Аймақтардың экономикалық дамуына сол жердің табиғат жағдайының да әсері мол. Жаңа айтылған Қашқар мен Хотан аймақтары қоныстанған Шыңжаңның оңтүстік аудандарының 95%-дан астамы жері шөлдер мен гобилер, ал адамдар өмір сүре алатын және өмір сүре алатын жалғыз орындар Такламакан шөлінің айналасындағы кішкентай жерлер. Кейбір шағын жасыл алқаптардағы мекендеген халықтың тығыздығы Қытайдың ішкі өлкелерінен де жоғары. Осындай факторлар да аймақ экономикасының дамуына кері әсер етеді. Сонымен қатар, аймақ аумағында ҚХР-ның жалғыз ядролық полигоны Лобнор орналасқан, онда 1964 жылдан 1996 жылға дейін 45 ядролық сынақ жүргізілген (Chine Quietly Rebuilds..., 2023).

Оңтүстік Шыңжаңның әуелдегі экологиялық жағдайының нашар болуымен бірге, ҚХР құрылған соң ел ішінде жүргізілген көптеген саяси науқаншылықтың да зияны мол болды. Жалғасты 30 жыл шамасында жүргізілген жоспарсыз, ғылымсыз саяси науқандар, ауылды елді-мекендерде тың жерлерді артығымен игеру және егістік алқаптарды кеңейту, жұмыс күші мен материалдық ресурстарды ысырап ету, ормандарды жойдақсыз кес, оның орнына егіс дақылдарын өсіру нәтижесінде жердің шөлейттенуі мен құрғауына әкеліп соқты. Оның үстіне жергілікті халықтың үздіксіз көбеюі, ішкі аймақтардан көшіп келушілердің санының үздіксіз артуы егіс алқаптарының жан басына шаққандағы үлесін айтарлықтай азайтып табиғи-экологиялық және әлеуметтік-экономикалық жағдайды асқындырып жіберді.

Оның үстіне оңтүстік аймақтың су ресурстары да тапшы әрі маусымдық өзгерістерге де жиі ұшырайды. Мысалы Хотан аймағындағы өзендердің су мөлшері әр маусымда әртүрлі деңгейде болады. Су мөлшері ең көп болатын кез – жаз мезгілі. Бұл кезде таулардағы қардың еруіне байланысты өзен суы күрт көтеріліп, су тасқыны орын алады. Жаз мезгілінде өзен суының 70-80% ағып кетеді. Өзендердің бәрі Тарым өзені бассейніне құяды. Ал қыста судың мөлшері барынша азаяды. Көптеген өзендердің су арнасы құрғап қалады. Бұл жағдай алдағы көктемде құрғақшылық пен су тапшылығын тікелей тудыратын фактор болып табылады.

Шыңжаңның оңтүстігіндегі Кызылсу, Қашқар және Хотан аймақтары Аудандағы экономикалық тұрғыда артта қалған аймақтар саналады. Жергілікті халқы ұйғырларды негіз еткен этникалық азшылықтар. Даму күші мен даму әлеуеті, артта қалушылық пен кедейлік тұрғысынан қарағанда, халықтың кедейлігі негізінен халықтың денсаулығы, халықтың мәдени сапасымен де қатысты болуы бек мүмкін. Бұл жағдай Шыңжаңдағы ұйғыр халқының арасынан нақты көрінеді. Мысалы ұйғыр халқының 55%-ы осындай себептерге байланысты әлеуметтік-экономикалық дамуы салыстырмалы түрде нашар Қашқар және Хотан аймақтарында тұратындықтан, бұл жағдай жергілікті халық пен қытайлар ортасындағы әлеуметтік теңсіздік пен ұлттық алауыздықты тудырып отыр. Бұл жағдай реттелмесе, Шыңжаң мәселесінің ауырлығы мен күрделілігі жалғасын таба беруі анық.

Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы негізгі мәселелер. Жаңа Қытай құрылғаннан бері Орталық Үкімет шекаралас азшылық аудандарында әртүрлі іс-шараларды дамытуды қолдады және өзінің мақсаты ретінде барлық этникалық топтардың ортақ өркендетуді мақсат еткен ұлттық саясат 1950 жылдардан басталды. Ол кезде Орталық

Үкімет Шыңжаңды құру және дамыту үшін «Модернизацияны жалпыластыру модель» стратегиясын қолданды. Алайда бұл стратегия өнімді болмады. 1990 жылдардың аяғындағы «Батысты игеру» стратегиясы алып шықты. Бұл Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуына жаңа мүмкіндіктер берді деп айтуға болады. Шыңжаңның дамуы үшін орталық үкімет жан-жақты және дәйекті қолдау көрсетті. Бұл қолдау саяси, қаржылық, инфрақұрылым, құрылыс, экология және басқа да таланттарды қамтыған аспектілерден көрініс тапты. Сонымен қатар, Қытайдың өзге дамыған өлке, қалаларын Шыңжаңның облыс, қалаларымен «бауырлас провинциялар мен қалалар» әдісін қолданып олардан да көмек алды. Мысалы, 2006 жылы орталық қаржылық субсидия 45,9 млрд юаньға жетті, бұл 2000 жылмен салыстырғанда төрт еседен астам. Одан кейінгі жылдары орталық үкімет Шыңжаң инфрақұрылымының құрылысына 80 миллиард юаньнан астам инвестиция салды. Шыңжаңға салынған инвестицияның жыл сайын артып отыруы Орталық Азиядағы түркі тілдес халықтардың тәуелсіздікке қолы жетуімен бірге, олармен арадағы бәсекелестік және өзара тиімді ықпалдастықты дамыту мақсатымен де болды. Бірақ 2016 жылы мемлекеттік ЖІӨ небәрі 964.97 млрд юаньын беріп, Қытайдың ЖІӨ-нің 1.3%-ын құрады (Gross domestic product..., 2023). 2017 жылы аймақтың ЖІӨ 7.6%-ға артып, 1.09 трлн юаньға жетті (Xinjiang's economy expands..., 2018). Одан кейінгі жылдарда жақсы көрсеткіш көрсетіп келеді.

Қытайдың Шыңжаң арқылы Орталық Азияның дамуына әсер етуі осы институционалдық факторлар мен саяси факторларының тоғысуынан көрінеді. Қытай өкіметі Шыңжаңды Орталық Азиямен байланыстыратын өткел еткендіктен Шыңжаңда белгілі дәрежеде демократия күшейтілді. Бұл жағдайдың көптеген себептері болуы мүмкін, мысалы, саяси, қаржылық және кәсіпорын мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары арасындағы мүдделер ықпалдасуы және басқа да. Қалай болмасын бұл жағдай Шыңжаңды модернизациялауды дамытудың жаңа кезеңінің алдында тұрған негізгі практикалық мәселер болып табылады.

Адамдардың әлеуметтік-психологиялық теңгерімсіздігі. Шыңжаңдағы әлеуметтік-экономикалық дамудағы теңгерімсіздік тек экономикалық даму мәселесі ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік әділеттілік пен әлеуметтік теңдік, сондай-ақ саясат мәселесі болып табылады. Мәселен, өңірлер арасындағы даму алшақтығы мен этностар арасындағы даму алшақтығы барлық этностардың ортақ дамуымен және барлық этностардың бірлігімен ғана емес, сонымен бірге барлық этностардың ортақ дамуымен және барлық этностардың бірлігімен байланысты. Ұлттық мүдделер мен бірлікті қорғау мақсатында біршама зерттеулер алып барылды. Әртүрлі салалардағы және әртүрлі этникалық топтардағы адамдармен пікір алмасу және талқылау, сұқбаттасу жүргізілді. Нәтижеде, аймақтар арасындағы даму теңгерімсіздігі мен этникалық топтар арасындағы даму алшақтығы аймақтар мен этникалық топтар арасындағы даму теңгерімсіздігінен туындайтынын анықталды.

Шыңжаңның қарапайым қоғамында әлеуметтік қанағаттанбау әр түрлі дәрежеде болады. Әртүрлі аймақтардағы және әртүрлі этникалық топтардағы адамдардың шағымдары әртүрлі. Мұндай жағдайлар жергілікті билік орындарының назарын аударуы керек. Себебі, жағдайы нашар және әлеуметтік-экономикалық дамуы салыстырмалы түрде артта қалған аудандарда әлеуметтік қанағаттанбау жоғары. Шыңжаң сынды ұлттық шекара аймағы үшін ұлттық қорғаныстың маңызы өте жоғары. Мұндай аймақтарда ауызбірліктің болуы маңызды. Тарихи себептерге байланысты бұл аймақтар бір кездері Кеңес Одағына қарсы соғысқа дайындықтың алдыңғы қатарында болды. Сол кездегі көзқарас бойынша Шыңжаң стратегиялық қауіпсіздік мәселесі негіз етілген, экономикасы екінші орындағы міндетке айналған өлке болып қалды. Бірақ реформа мен нарықтық қатынастардың орнауы ортаны түбегейлі өзгерістерге бастады. Бұл үдеріс Шыңжаңның дамуына түрткі болды. Алайда,

Қытайдың дамыған аймақтарына қарағанда, Шыңжаңның әлі де артта қалып келе жатқаны жасырын емес.

Жоғарыда айтқанымыздай табиғаты қатал аймақтар Шыңжаңның оңтүстік және Шығыс өңірлері. Міне осы өңірлерде Шыңжаңдағы халық саны ең көп ұйғыр халқы мекендейді. Ал олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы нашар болғандықтан артта қалған аудандарда наразылықта күшті. Шыңжаң экономикасы жалпы бағытта үлкен жетістіктерге жеткенімен, этникалық азшылықтар арасында кездесетін артта қалған аудандардың мәселесі Шыңжаңның дамуы мен этникалық азшылықтар тұратын аудандардың дамуының арасындағы алшақтықты көрсетіп отыр. Ал бұл өте маңызды сұрақ.

Даму мен дамудағы экологиялық ресурстар мен мәдени ресурстар мәселесі. Дамыған елдердің тәжірибесіне сүйенсек, экономикалық даму мен қоршаған орта арасында тығыз байланыс бар. Экономикалық даму нәтижесінде туындайтын әртүрлі экологиялық проблемалар, қоршаған ортаға зиян экономикалық өсу мен индустрияландырумен қатар жүреді. Батыс ғалымдары «даму және оның қоршаған ортамен қарым-қатынасы» туралы көптеген эмпирикалық зерттеулер жүргізді. Зерттеулер қоршаған ортаның деградациясы мен экономикалық даму деңгейі арасында «и»-тәрізді қисық инверттелген байланыс бар екенін анықтады. Яғни экономикалық өсудің алғашқы кезеңінде қоршаған орта экономикалық өсумен бірге нашарлай береді. Экономикалық дамудың белгілі бір кезеңінде қоршаған ортаның деградациясы тежеледі және онымен бірге жүреді. Ол экономиканың одан әрі дамуымен экологиялық мәселелер жақсара бастайды. Даму мен қоршаған орта арасындағы бұл байланыс дамыған және дамушы елдердің деректерімен тексерілген.

Шыңжаңды модернизациялау процесінде ресурстық орта мен экологиялық мәселелер өте маңызды. Шыңжаң экономикалық тұрғыдан дамып келе жатқанда, қоршаған орта жақсаруы тиіс. Шыңжаңның экономикалық дамуы энергияны көп тұтынумен және тиімділіктің төмендігімен ғана емес, сонымен бірге қоршаған ортаның ластануымен де байланысты. Мысалы, Шыңжаңның энергия тұтынуы елдегі орташа көрсеткіштен 1,5 есе артық. Үрімжі де ауасы лас қалалар тізімінде алдыңғы қатарда тұр.

Шыңжаңда құрғақ және жартылай құрғақ жерлер көп кездесетіндіктен, климаты құрғақ, өсімдік жамылғысы сирек, су ресурстарына кедей, шөлдер мен шөлейтті аймақтардың аумағы кең. Сондықтан құрғақ аймақтың экологиясы қоршаған орта өте нәзік, адам қызметінің әсерінен бұзылуға және деградацияға ұшырайды. Деградациядан кейін оны қалпына келтіру қиын. Сондықтан Шыңжаңның көп бөлігі экологиялық жағдайы нашар. Бұның бәрі ауданның дамуына өзінің кері әсерін тигізуде. Қазіргі уақытта Қытайдың шығыс бөлігі дамыған аймақ, Ал Шыңжаң орташа дамымаған аймақ болып қалыптасып отыр. Екеуін бір деңгейде дамытудың маңызы үлкен. Бұл Шыңжаңның ауқымды даму стратегиясын жүзеге асырумен тікелей байланысты жұмыс. Шыңжаңды дамытуда, қаражат, технология және дарында адамдардың болуы керек. Осы ресурстарды тарту арқылы Шыңжаң аймағын дамытуға болады.

Этникалық алмасулар, этникалық қатынастар және Шыңжаңның тұрақтылығы мен дамуы. Шыңжаңдағы этникалық мәселе, бір жағынан, ұлттың өзін дамыту мәселесі, яғни этникалық азшылықтардың, әсіресе ұйғырлардың дамуы, екінші жағынан, бұл этникалық топтар арасындағы қарым-қатынас мәселесі. Әсіресе ұйғыр мен қытай халықтары арасындағы араздық осы өлкенің тұрақты дамуына кері әсер ететін басты мәселенің бірі. Осыған мемлекет назар аудару тиіс. Осы этникалық топтың арасындағы басты наразылық Шыңжаңның табиғи ресурстарын игеру мен пайдалану, өндіріс орындарын ашу мен басқару, тіл мен дәстүр, дін және өзге де әлеуметтік, мәдени құндылықтарға да байланысты. Бұл бір жағынан қарағанда Шыңжаңда ислам мәдениеті мен Конфуций мәдениеті арасындағы байланыс деп айтуға болады. Өйткені бұл екі мәдениет тілде, жазуда және діни нанымдарда мәдениет пен өмір салтында үлкен айырмашылықтар бар және екі мәдениеттің үйкеліске

ұшырауы сөзсіз және бұл келіспеушілік аймақтың саяси тыныштығына әсер етуі мүмкін. Осыны білген Қытай өкіметі Шыңжаңды дамытуға баса мән берді. Мысалы, 2009 жылы орталық үкімет аймақты дамытуға 7.4 млрд. бөлді. Алайда, Шыңжаң аумағында инфрақұрылымдық нысандардың құрылысын қаржыландыру әрекеттері көбінесе жергілікті халықтың наразылығының күшеюіне әкелді. Мәселен, 2008 жылы құны 25 млн. Қашқар қалалық округінде жаңа әуежай терминалының құрылысы бойынша жергілікті тұрғындарды көшіру, тұрғын үйлер мен шаруашылық құрылыстарды бұзу талап етілді. Бұл жергілікті халықтың наразылығын тудырды. Жергілікті тұрғындардың наразылығына қарамастан, ескі қала аумағындағы 1000-нан астам үй қиратылды, ал мәжбүрлі қоныс аударушылар үшін жаңа тұрғын аудандар салу үшін өтемақы 448 миллион долларды құрады.

ҚХР-ның орталық үкіметі ұйғырларды аймақтың дамуына қызықтыруға тырысып, аймақтық айырмашылықтарды теңестіру туралы бастама көтерді, оның шеңберінде анағұрлым қамтамасыз етілген аудандардан қаржы қаражатын субсидиялауды жүргізді. Мақсаты Шыңжаңда инвесторлар үшін тартымды аймақ ету болды. Сол үшін 2010 жылдың мамырында Қашқар еркін экономикалық аймақ болып құрылды (Fish, 2010). Осындай әкімшілік және коммерциялық бастамалардың арқасында Шыңжаңның Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасы жаңа экономикалық деңгейге көтеріліп, Қытаймен шекаралас аумақтардың дамуын ынталандырады. Осындай дамудың бір мысалы-Қазақстанның Алматы облысында Қытаймен шекарада орналасқан Қорғас ескі құрғақ порты іске қосылды (Экономика Синьцзяна..., 2013). Американдық экономистердің болжамы бойынша, ХХІ ғасырдың бірінші жартысында Шыңжаң әлемдік трансұлттық компаниялар үшін Азияның ең тартымды аймақтарының біріне айналады.

2013 жылы басталған көлік дәліздерінің негізгі бөлігі Шыңжаң арқылы өтіп, өңірдегі инфрақұрылымдық объектілердің белсенді дамуын ынталандырды. Қытай Еуразиялық экономикалық интеграцияны нығайту үшін Азия-Еуропа баламалы теміржол және автомобиль жолдарын қалыптастыруға кірісті. Траншекара дәліздер аймақтағы орталық биліктің экономикалық позицияларын нығайтып қана қоймай, сонымен қатар халықтың одан әрі қоныс аудару процестерін жеңілдетіп, белгілі бір мағынада жергілікті тұрғындардың ассимиляция процестерін жеделдетіп, қытай тілі мен мемлекеттік (зайырлы) білімнің рөлі мен маңыздылығын арттырды.

2013 жылы ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин Шыңжаң проблемаларын шешудің жаңа стратегиясын тұжырымдады. Оны іске асырудың негізгі басымдығы биліктің жұмысын аймақтың әлеуметтік тұрақтылығын, экономикалық өркендеуін қамтамасыз етуге және жергілікті халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға бағыттау болды. Пекин Экономикалық даму мен модернизация ұйғырлардың саяси автономияға деген ұмтылысын жеңе алады деп санайды (Clarke, 2017). Ол үшін бірінші кезекте Шыңжаңның әлеуметтік саласын реформалау қажет болды. Мәселен: білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік сақтандыру – және кедейлікті жою, бұл өңірдің ұзақ мерзімді бейбіт дамуына қол жеткізу үшін өте маңызды (Во, 2014). Нәтижеде 2016–2017 жылдары өңірдің инвестициялық белсенділігі көрсеткіштерінің жақсарғаны тіркелді. 2017 жылы ШҰАА-на салынған инвестиция 538 млрд юаньнан асты, бұл өткен жылмен салыстырғанда 19.6%-ға жоғары (Investment in Xinjiang..., 2018). Автономиялық ауданның инфрақұрылымдық дамуына салынған инвестициялар 450 млрд юаньды құрады, бұл 2016 жылмен салыстырғанда 50%-ға артық. Дегенмен, экономикалық проблемалар әлі де бар және ауыл шаруашылығының қажеттіліктері үшін тұщы су мәселесі маңызды болып табылады. Аймақтың тез өсіп келе жатқан халқы суармалы жерлердің көлемін кеңейтуді талап етеді. «Шыңжаңда судың шамамен 96%-ы ауыл шаруашылығының қажеттіліктері үшін пайдаланылады, яғни әлемнің кез келген жерінен көп. Су ресурстарын шамадан тыс тұтыну салдарынан бұл аймақтың Тұщы су экожүйесі

бұзыла бастады. Кейбір өзендердің төменгі ағысында су жоқ. Бірқатар сулы-батпақты жерлер мен көлдердің жағдайы нашарлады.

Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы болашақта тұщы суды көбірек қажет етеді, осыған байланысты аймақтың экономикалық дамуын күшейту жобаларына каналдар, су қоймалары, бөгеттер, гидроэлектростанциялар және басқа да гидротехникалық құрылыстар салу кіреді. Бұл жобаларды іске асыру шығыс және Орталық Қазақстанда экологиялық апатқа әкеп соқтыратыны сөзсіз, өйткені Қытай аумағында Қазақстанның ең ірі Ертіс және Іле өзендері бастау алады. Ал Қытай Шыңжаңдағы перспективалы өнеркәсіптік аймақтарды дамыту және жаңа ауылшаруашылық жерлерін суаруды кеңейту үшін суды артығымен пайдаланады. Мұның бәрі жақын болашақта ҚХР-ның көрші мемлекетпен қарым-қатынасын едәуір қиындататыны сөзсіз.

Қорытынды

Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы аймақтық айырмашылықтарды талдау арқылы біз келесі қорытынды жасай аламыз: Біріншіден, Шыңжаңның әр түрлі аймақтарында нарықтық экономикалық реформалардан кейін экономикалық дамуда үлкен жетістіктерге қол жеткізілді.

Екіншіден, Шыңжаң аймақтары арасында дамуда үлкен алшақтық бар. Мұндай даму теңгерімсіздік пен теңсіздік қазірдің өзінде айтарлықтай ауыр, бұл бүкіл елдегі аймақтар арасындағы даму алшақтығынан жоғары. Бұл даму алшақтығы тек экономикалық өсуден ғана көрінбейді.

Үшіншіден, әлеуметтік даму деңгейінде және әлеуметтік дамудың барлық аспектілерінде, мысалы, халық, денсаулық сақтау, білім беру, өмір сапасы және т.б. жақтардан да көрінеді (Тұрсын, 2003).

Төртіншіден, Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы алшақтық Шыңжаңның оңтүстігі мен солтүстігі, қалалары мен ауылдары сияқты географиялық аспектілерде ғана емес, этникалық аспектілерде де көрінеді.

Әр түрлі елдердегі модернизация тәжірибесі мен теориясына сүйенсек, аймақтық дамудағы теңгерімсіздік әр түрлі аймақтарды модернизациялау процесінде жиі кездесетін құбылыс болып табылады. Бұл негізінен бұл дамудың әр түрлі бастапқы жағдайлары мен аймақтық модернизацияның басталуымен, мысалы, табиғи жағдайлар мен әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен және әр түрлі әсер етуші факторлармен байланысты. Дамудағы теңгерімсіздік мәселесі тек экономикалық өсу мәселесі ғана емес, сонымен бірге моральдық таңдау мен пайымдау мәселесі, сонымен қатар маңызды саяси мәселе болып табылады. Сондықтан Шыңжаңдағы аймақтар мен этникалық топтар арасындағы дамудың теңгерімсіздігі жоғары болып, аймақтың жалпы дамуына кері әсер етіп келеді. Бұл қайшылықты мәселені орталық өкімет жан-жақты салиқалы саясатты қолдану арқылы өзгерте алады.

Оңтүстік Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамытудың негізгі шаралары туралы көптеген ұсыныстар ғалымдар жағынан ортаға салынып келді. Оларды жинақтасақ төмендегідей нәтижелерді қорытындылай аламыз.

Біріншіден, Мемлекет пен үкімет аймақтың жан-жақты дамуына жеткілікті қаражат салуы керек. Бұны «Батысты игеру» ұлы стратегиялық жоспар аясында алып бару керек. Сонда ғана Батыс аймақтың дамуын нақты жүзеге асырудың мүмкіндігі туындайды. Шыңжаңның оңтүстігіндегі кедейлікті түбегейлі өзгертудің басқа мүмкіндігі аз. Шектеулі қаражат және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қайырымдылықтарына сүйеніп ештеңені өзгертуге келмейді.

Екіншіден, Шыңжаңда экологиялық ортасының жағдайы басты назарға алынуы керек. Экологиялық орта-адамзаттың өмір сүруіне тәуелді болатын негіз. Шыңжаңдағы, әсіресе Шыңжаңның оңтүстігіндегі экологиялық ортасы барынша нашарлағанын шынайы мойындап, оның табиғи және адами факторалырын айқындап, тиісті шара қолдану қажет. Себебі, көптеген көлдер мен өзендер құрғап, табиғи популяциялық ормандардың үлкен аумақтары кесіліп, құмды шөлдер адамдар тұратын ауылдар мен қалаларға жақындай түсуде. Табиғи апаттар жиілеп халық тұрмысына апат әкелуде. Бұның бәрі өткен күндерде жіберген адами факторлардың зардабы. Алдағы уақытта шөлді аймақтың одан әрі кеңеюін және Тарым бассейніндегі жерлердің шөлейттенуі мен тұздануын бақылауға алу қажет. Ол үшін «Орман және мал шаруашылығын» дамыту керек. Ол Шыңжаңның оңтүстігіндегі этникалық аудандардың экологиялық құрылысының кілті болып табылады және серпіліс ретінде мал шаруашылығын ілгерілету үшін шөптер мен ормандар, ал мал шаруашылығын ілгерілету үшін шөптер пайдаланылады. Ормандар ауыл шаруашылығын, ал шөптер мен ормандар өнеркәсіпті дамытады. Бұл Шыңжаңның оңтүстігіндегі құрғақшылықтан зардап шеккен аудандарда ауылшаруашылық экономикасын дамытудың негізгі жолы.

Үшіншіден, инфрақұрылым құрылысын қарқынды түрде нығайту батыс аймақтың дамуы мен Шыңжаңның Оңтүстігінің экономикасын жүзеге асырудың міндетті шарты болып табылады. Экономикалық дамудың маңызды негізі Шыңжаңның оңтүстігінде алдымен су ресурстарын жан-жақты дамытуға және суды үнемдеуді жеделдету үшін экологиялық ортаны жақсартуға назар аударуымыз керек. Бұл әсіресе су ресурстарын игеру және суды үнемдеу басты орында тұрады. Сонымен қатар, автожолдарды, теміржол магистралін, азаматтық авиация әуежайларын, байланыс және энергетикалық инфрақұрылымды салудың маңызы зор.

Төртіншіден, ғылым мен білім беру арқылы елді жасарту стратегиясын белсенді түрде алға жылжыту керек. Білім беруді қарқынды дамытып, ұлттық мәдениеттің сапасын жақсартуды алғышарт ретінде қабылдауы керек. Сол арқылы Шыңжаңның Оңтүстігінің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етудің маңызды шарты болып табылады. Ғылым мен техниканы кеңінен насихаттайтын жоғары сапалы жұмысшылар Шыңжаңның Оңтүстігі үшін кедейліктен арылудың және өркендеу мен модернизацияға көшудің маңызды кепілі болып табылады.

Бесіншіден, ақыл-ойды азат етіп, нарықтық реформаларды тереңдетіп, құқықтық жүйе мен ғылым мен техниканың құрылысын күшейту қажет. Бұл үшін кадрлардың кәсіби және техникалық дағдылары мен басқару шеберлігін жетілдірудің де маңызы үлкен.

Әдебиеттер:

Қытайдың модернизация Стратегиясын зерттеу тобы. Қытайдың Модернизациясы туралы есеп 2006. Пекин: Пекин Университетінің Баспасы, 2006.

Ли Цзяньсинь, Шыңжаңдағы аймақтық әлеуметтік-экономикалық дамудың алшақтығын талдау // Солтүстік-Батыс этникалық зерттеулері. 2008. 2-шығ. 53–63-б.

Разведанные в этом году запасы угля в районах Хами и Турфан в Синьцзяне составляют несколько десятков млрд т. // Russian.people.cn. 2009. 3 июня. [Электронды ресурс] URL: <http://russian.people.com.cn/31518/6670286.html> [Қараған күні: 29.03.2024]

Тұрсын Б. Шыңжаңның Оңтүстік Аймағының әлеуметтік-экономикалық дамуы, проблемалар, шаралар және олардың маңызы // Солтүстік-Батыс этникалық зерттеулері. 2003. 2-шығ. 74–79-б.

Шыңжаң ауданының халық шаруашылығының өсім статистикасы. [Электронды ресурс] https://www.ts.cn/xwzx/szxw/202403/t20240329_20065806.shtml/ [Қараған күні: 29.03.2024]

Экономика Синьцзяна на пути быстрого развития // CRI online. 2017. 13 июля.

[Электронды ресурс] URL: <http://russian.cri.cn/3069/2017/07/13/1s609960.htm> [Қараған күні: 13.07.2013]

Bo Z. Xi Jinping's new strategy toward Xinjiang // EAI Background Brief. 2014. № 897.

Duan J., Wei Sh., Zeng M., Ju Y. The energy industry in Xinjiang, China: Potential, problems, and solutions // Power. 2016. V. 160. № 1. P. 52–53.

Chine Quietly Rebuilds Secretive Base for Nuclear tests // The New York Times.

[Электронды ресурс] URL: <https://www.nytimes.com/interactive/2023/12/20>. [Қараған күні: 20.12.2023]

Clarke M. China's Self-Defeating Counter-Terrorism Strategy in Xinjiang // Asia Dialogue. 2017. 16 Feb.

Gross domestic product (GDP) of China in 2016, by region (in billion yuan) // Statista.

[Электронды ресурс] URL: <https://www.statista.com/statistics/278557/gdp-of-china-by-region/> [Қараған күні: 20.12.2023]

Fish I.S. China's hottest cities and Kashgar // Newsweek. 2010. Sept. 25.

Investment in Xinjiang up 19.6% in 2017 // China Daily. 2018. Jan. 29.

Xinjiang's economy expands 7.6 pct in 2017 // Xinhua. 2018. Jan 25.

References:

Bo Z. Xi Jinping's new strategy toward Xinjiang // EAI Background Brief. 2014. № 897.

Chine Quietly Rebuilds Secretive Base for Nuclear tests // The New York Times. [Elektronды resurs] URL: <https://www.nytimes.com/interactive/2023/12/20>. [Karagan kuni: 20.12.2023]

Clarke M. China's Self-Defeating Counter-Terrorism Strategy in Xinjiang // Asia Dialogue. 2017. 16 Feb.

Duan J., Wei Sh., Zeng M., Ju Y. The energy industry in Xinjiang, China: Potential, problems, and solutions // Power. 2016. V. 160. № 1. P. 52–53.

Ekonomika Sintszyana na puti bystrogo razvitiya [Xinjiang's economy on the path of rapid development] // CRI online. 2017. 13 iyulya. [Elektronды resurs] URL: <http://russian.cri.cn/3069/2017/07/13/1s609960.htm> [Karagan kuni: 13.07.2013] (in Rus.)

Fish I.S. China's hottest cities and Kashgar // Newsweek. 2010. Sept. 25.

Gross domestic product (GDP) of China in 2016, by region (in billion yuan) // Statista. [Elektronды resurs] URL: <https://www.statista.com/statistics/278557/gdp-of-china-by-region/> [Қараған күні: 20.12.2023]

Investment in Xinjiang up 19.6% in 2017 // China Daily. 2018. Jan. 29.

Kytaydyn modernizatsiya Strategiiasyn zertteu toby Kytaydyn Modernizatsiyasy turaly esep [Research Group for the Study of China's Modernization Strategy. China Modernization Report]. 2006. Pekin: Pekin Universitetiniń Baspasy, 2006. (in Kaz.)

Li Tszynsin. Shynzhandagy aymaqtyk aleumettik-ekonomikalyk damudyn alshaktygyn taldau [analysis of socio-economic development of Xinjiang] // Soltystik-Batys etnikalyk zertteuleri. 2008. 2-shyg. P. 53–63. (in Kaz.)

Razvedannye v etom godu zapasy uglya v rayonakh Khami i Turfan v Sintszyane sostavlyayut neskolko desyatkov mlrd t. [The explored coal reserves in the Hami and Turpan regions of Xinjiang this year amount to several tens of billions of tons.] // Russian.people.cn. 2009. 3 iyunya. [Elektronды resurs] URL: <http://russian.people.com.cn/31518/6670286.html> [Қараған күні: 29.03.2024] (in Rus.)

Shynzhan audanynyn khalyk sharuashylygynyn osim statistikasy [Xinjiang Economic Growth Statistics]. [Elektronды resurs] https://www.ts.cn/xwzx/szxw/202403/t20240329_20065806.shtml [Karagan kuni: 29.03.2024] (in Kaz.)

Tursyn B. Shynzhannyn Ontustik Aymagynyn aleumettik-ekonomikalyk damuy, problemalar, sharalar zhane olardyn manyzy [Socio-economic development of the southern regions of Xinjiang,

problems, measures and their significance] // Soltustik-Batys etnikalyk zertteuleri. 2003. 2-shyg. P. 74–79. (in Kaz.)

Xinjiang's economy expands 7.6 pct in 2017 // Xinhua. 2018. Jan 25.

¹ Sarkytkan K. ² Yerbolat Ye.

¹ Abay KazNPU, Almaty, Kazakhstan

² Narkhoz University Economic College, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹ kaster0102@mail.ru, ² erbolatelai@mail.ru

NATURAL AND ENVIRONMENTAL SITUATION OF XINJIANG AND PROBLEMS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE POPULATION

Abstract. The purpose of the article is to analyze the natural and geographical, socio-economic, ecological situation, and special public environment of the Xinjiang Uygur Autonomous Region and study its level of socio-economic development in the context of market economic relations, comparing it with other developed areas of the state and differentiating its causes and consequences. Based on the goal, the following tasks are considered: the natural state and natural resource potential of Xinjiang, the stages of socio-political development, ethnic composition and geography of their settlement, the diversity of the level of economic development within the district, the ratio of the social status and natural-ecological environment of the district, especially the southern region, the economic and social policy pursued by the Chinese authorities and the analysis of its results. Historical, comparative, statistical, and narrative methods were used during the writing of the article. The main idea of the article is that the authors reveal Xinjiang's important strategic position at the domestic and international levels and present its importance in China's relations with the countries of Central Asia. The main results and analyses of the article are a description of the role of large infrastructure projects implemented based on the One Belt, One Road program in changing the cultural, economic and socio - demographic landscape of the region and, in connection with this, a financial and geographical differentiation of the causes and consequences of the emergence of many ethnic and social problems that directly affect social stability and sustainable development.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2022-2024 entitled: «Implementation of the CCP's minority policy in Xinjiang: history, present and future» (Registration number ZTN AR14869734).

Keywords: Xinjiang Uygur Autonomous Region, One Belt, One Road program, internal economic differences of Regions, interaction of ethnic groups, specifics of the ecological environment, problems of Social Development.

¹ Саркыткан К. ² Ерболат Е.

¹ КазНУПУ имени Абая, Алматы, Казахстан

² Экономический колледж университета Нархоз, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹ kaster0102@mail.ru, ² erbolatelai@mail.ru

ПРИРОДНО-ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ СИНЬЦЗЯНА И ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация. Цель статьи - проанализировать природно-географическую, социально-экономическую, экологическую ситуацию и особую общественную среду Синьцзян-Уйгурского автономного района и изучить уровень его социально-экономического развития

в условиях рыночных экономических отношений, сравнив его с другими развитыми районами государства и разграничив его причины и последствия. Исходя из поставленной цели, рассматриваются следующие задачи: природное состояние и природно-ресурсный потенциал Синьцзяна, этапы общественно-политического развития, этнический состав и география их расселения, разнообразие уровней экономического развития внутри района, соотношение социального статуса и природно-экологической среды района, особенно южного региона, экономическая и социальная политика, проводимая китайскими властями, и анализ ее результатов. При написании статьи использовались исторический, сравнительный, статистический и нарративный методы. Основная идея статьи заключается в том, что авторы раскрывают важную стратегическую позицию Синьцзяна на внутреннем и международном уровнях и представляют его значение в отношениях Китая со странами Центральной Азии. Основными результатами и анализами статьи являются описание роли крупных инфраструктурных проектов, реализуемых на основе программы «Один пояс, один путь», в изменении культурного, экономического и социально-демографического ландшафта региона и, в связи с этим, финансово-географическая дифференциация причин и последствий возникновения многих этнических и социальных проблем, напрямую влияющих на социальную стабильность и устойчивое развитие.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан 2022-2024 гг. под названием: «Реализация политики меньшинств КПК в Синьцзяне: история, настоящее и будущее» (регистрационный номер ИРН AR14869734).

Ключевые слова: Синьцзян-Уйгурский автономный район, программа «Один пояс, один путь», внутренние экономические различия регионов, взаимодействие этнических групп, специфика экологической среды, проблемы социального развития.

Авторлар туралы мәлімет:

Кастер Саркыткан, география ғылымдарының кандидаты, Абай Атындағы Қазұпу профессоры, Алматы, Қазақстан.

Ерболат Елай, Педагогика ғылымдарының магистірі, Нархоз университетінің экономикалық колледжінің мұғалімі, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Кастер Саркыткан, кандидат географических наук, профессор КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан.

Ерболат Елай, Магистр педагогических наук, преподаватель экономического колледжа университета Нархоз, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kaster Sarkytkan, candidate of geography sciences, professor of Abay KazNPU, Almaty, Kazakhstan.

Yerbolat Yelai, Master of Pedagogical Sciences, teacher of Narkhoz University Economic College, Almaty, Kazakhstan.